

ВНЕСОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ 20-х РОКІВ XX ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Проаналізовано історіографію 90-х років XX ст., присвячену проблемі розвитку продуктивності аграрного сектора економіки України в роки нової економічної політики (1921-1929 рр.) та внесок в цю справу сільськогосподарської кооперації. Доведено, що концептуальною основою історіографії початку 1990-х років залишався ленінський «кооперативний план», розроблений нібито вождем більшовиків на основі багаторічного досвіду державного будівництва, співставлення різних теоретико-практичних концепцій, в тому числі використання творчого доробку відомих вчених-аграрників та власне праць класиків марксизму.

Ключові слова: історіографія, сільськогосподарська кооперація, сільське господарство, селянство, колгосп.

Проанализировано историографию 90-х годов XX в. посвященную проблеме развития производительности аграрного сектора экономики Украины в годы новой экономической политики (1921-1929 гг.) и вклад в это дело сельскохозяйственной кооперации. Доказано, что концептуальной основой историографии начала 1990-х годов оставался ленинский «кооперативный план», разработанный якобы вождем большевиков на основе многолетнего опыта государственного строительства, сопоставление различных теоретико-практических концепций, в том числе использование творчества известных ученых-аграрников и собственно работ классиков марксизма.

Ключевые слова: историография, сельскохозяйственная кооперация, сельское хозяйство, крестьяне, колхоз.

Historiography of the 1990-s devoted to the problem of the development of the agricultural sector productivity in the economy of Ukraine in the NEP period (1921 – 1929) and the role of agricultural cooperation are analysed.

The aim of the paper is the clarification of the problem of development of the productive forces of agriculture of Ukraine in the context of agricultural cooperation in the years of NEP in the historiography of the 90's of the XX century.

A characteristic feature of the historiography of the early 1990's was the comparison of cooperative and collective forms of management and the intensification the development of the productive forces of the last one.

Theory and history of the cooperative development in Ukraine of the 1920s has been attractinng researchers. Historiography of the problems of development of the productive forces in Ukrainian agriculture in this period includes dozens papers, monographs, collective editions where forms of cooperation, their place and role in the development of agriculture as a whole or its individual sectors are examined. Development and functioning of the cooperative system was also under discussion. However, the problems of historiography, its historical thematic nature has not collaborated properly. This is due to the fact that in the Soviet era scientists did not pay much attention to the history of cooperative building but were engaged in collective forms of management, which in the 1930's became dominant in rural areas, displaced cooperation. Only from the second half of the 1980s – the beginning of the 1990s, when the administrative pressure on intellectuals was relaxed, new archive sources were opened and became available, the researchers manifested a keen interest in the issue, which was the result of their focus on features of the development of different types of cooperation. Another important reason for seeking the attention of scientists to the problems of cooperative construction was the difficult economic situation in the country. Therefore, many researchers considered cooperation to be a «panacea» for all economic problems.

The key point of historiography of the early 1990s remained Lenin's «cooperative plan» perhaps designed by the Bolsheviks's leader on the basis of years of experience in the state building, and the comparison of different theoretical and practical concepts, including the use of creative works of famous scientists and agrarians and classics of Marxism. The research of the cooperative plan in the 1990-s was in some way a continuation of the Soviet historiographical tradition. But they were quite different, modernized approaches when the historical science gradually but irrevocably was depriving from Marx's and Lenin's methodology and the new methodological concepts that had been used in Western Europe for a long time were took into account.

Keywords: *historiography, agricultural cooperation, agriculture, peasantry, farm.*

Теорія та історія кооперативного будівництва в Україні 1920-х років давно приваблювала дослідників. Історіографія проблеми розвитку продуктивних сил сільського господарства України в зазначений період налічує десятки дисертаційних праць, монографій, колективних видань, в яких безпосередньо досліджуються різноманітні організаційні форми кооперації, їх роль і місце у розвитку сільського господарства в цілому, або його окремих галузей, також висвітлюють становлення і функціонування кооперативної системи. Проте, в історіографії недостатньо опрацьовані проблеми власне історико-тематичного характеру. Це пов'язано з тим, що в радянські часи вчені мало займалися історією кооперативного будівництва в сільському господарстві, а більше уваги приділяли колективним формам господарювання, які з 1930-х років стали домінантними в сільській місцевості, витіснивши кооперацію на другий план. Лише з другої половини 1980-х – на початку 1990-х років, коли адміністративний тиск на творчу інтелігенцію був послаблений, відкривались та ставали доступними нові архівні джерела, у дослідників проявився жвавий інтерес до зазначеної проблематики, що і стало результатом їх зосередження на особливостях розвитку різних видів кооперації. Іншою важливою причиною звернення уваги вчених до проблем кооперативного будівництва була складна економічна ситуація в країні. Тому багато дослідників вбачали у кооперації певну «панацею» від усіх економічних проблем.

Концептуальною основою історіографії початку 1990-х років залишався ленінський «кооперативний план», розроблений нібито вождем більшовиків на основі багаторічного

досвіду державного будівництва, співставлення різних теоретико-практичних концепцій, в тому числі використання творчого доробку відомих вчених-аграрників та власне трудів класиків марксизму. Дослідження кооперативного плану в 90-х років ХХ ст. було певним продовженням радянської історіографічної традиції. Але це вже були зовсім інші, осучаснені підходи, коли історична наука поступово, проте безповоротно позбавлялася від марксистсько-ленінської методології і відбувалося залучення нових методологічних концепцій, які вже давно застосовувались в Західній Європі.

Метою статті є висвітлення проблеми розвитку продуктивних сил сільського господарства України в контексті діяльності сільськогосподарської кооперації в роки непу в історіографії 90-х років ХХ ст.

Характерною особливістю історіографії початку 1990-х років було співставлення кооперативних форм господарювання з колективними та пояснення розвитку продуктивних сил останніх на базі кооперації. В. Данілов, аналізуючи кооперативний план В. Леніна, говорив, що розвиток соціалізму в епоху непу здійснювався шляхом добровільного кооперування «ринкових відносин селянських господарств споживчими, кредитними і збутово-постачальницькими об'єднаннями, відбувався поступовий, але все більш помітний ріст найпростіших форм виробничого кооперування, які, у свою чергу ставали основою створення і росту колективних господарств» [1, с. 12]. Це твердження частково розкриває суть проблеми, адже за «основою створення і росту колективних господарств» крилася руйнівна політика згортання кооперації в кінці 1920-х років та використання її

здобутків, в тому числі матеріально-технічної бази, господарських кадрів для потреб колективізації. Така ситуація болісно вдарила по продуктивності сільгоспвиробництва, відновити валові показники якого вдалося лише в другій половині 1930-х років.

Однією з перших робіт про сільськогосподарську кооперацію доби непу в незалежній Україні стала дисертаційна робота І. Прокопенко, яка побачила світ у 1992 р. [2]. Кооперація в ній показана як самостійна господарська організація українського селянства з 1880-х до 1930-х років. Теоретично ґрунтовніше проблеми сільськогосподарської кооперації були розкриті у дисертаційному дослідженні В. Марочка [3]. На глибоке переконання В. Марочка, сільськогосподарська кооперація не усупільнювала селянські господарства, а лише сприяла організації виробництва, де це не було можливо зробити на рівні індивідуального господарства та допомагала реалізувати вироблену продукцію. Часто кооперативи, членами яких на правах товариств були артїлі, комуни, този, забезпечували селян реманентом, селекційним насінням, сприяли поширенню нових методів обробітки ґрунту через залучення агрономічних кадрів. В цілому, запровадження непу, як і кооперативний план мислились В. Ленінім перш за все як відступ від попередньої політики. На цьому акцентує увагу С. Кульчицький, відзначаючи, що кооперація була найбільш вдалою формою організації селянського господарства в контексті «уживання» ринкових капіталістичних та соціалістичних елементів на селі [4, с. 60]. Проте кооперація, на думку С. Кульчицького, мислилась в урядових колах перш за все як школа колективізму, як засіб *«переходу селян від приватного дрібного до колективного великого виробництва»*, до передумови колективізації сільського господарства [5, с. 8]. Цікаву думку стосовно ролі кооперації пропонує В. Дмитренко, підкреслюючи її посередницьку і проміжну функцію, дослідник говорить, що вона *«торувала шлях до соціалізму»* [6]. Дещо іншої думки стосовно перспектив кооперації В. Кабанов. На його переконання

сама практика кооперативного будівництва 1920-х років та природа тоталітарної системи політичного управління держави стали причиною згорання кооперації. Вчений доводить безперспективність *«стовбової дороги до соціалізму»* через кооперацію та піддає критиці кооперативний план В. Леніна, говорячи про його діалектичну протилежність попереднім напрацюванням *«вождя більшовиків»*. Автор критикує радянську історіографічну школу, яка на його думку, міфологізувала *«кооперативний план»*, якого насправді не було [7].

Отже, кооперативне будівництво 1920-х років на початку 1990-х років розглядалося через призму *«ленінського кооперативного плану»*. Найбільш змістовними в цьому контексті є напрацювання Л. Файна, В. Кабанова, Є. Серової [8]. Вагомий внесок у вивчення кооперації здійснений у монографічних дослідженнях відомих українських вчених-аграрників В. Калініченка, В. Марочка, С. Кульчицького, А. Морозова, які були надруковані у 90-х років минулого століття [9]. Звертає на себе увагу, зокрема монографічне дослідження А. Морозова *«Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу»*. В якій ще на початку 1990-х років вчений досить детально проаналізував діяльність сільськогосподарських кооперативних організацій по кредитному обслуговуванню селянських господарств. Науковець дійшов висновку, що кредитна кооперація відігравала одну із найголовніших функцій на селі, а саме – надавала селянам кошти виробничого призначення. Це впливало на продуктивність сільського господарства, адже сільгоспкредит, на переконання автора, значно полегшував селянству *«вирішення однієї з найпекучіших для нього проблем – вчасного і якісного проведення польових робіт»* [10, с. 204]. Також сільськогосподарський кредит селянство використовувало для придбання продуктивної худоби, інвентарю, селекційного насіння, проведення агрикультурної роботи.

На початку 1990-х років С. Кульчицький досить детально проаналізував особливості здійснення непу в українському селі. Так, він вважає, що у статті *«Про кооперацію»*

В. Ленін виклав власну концепцію «кооперативного соціалізму», альтернативну до концепції «воєнного комунізму» [11, с. 51]. Проте, сам В. Ленін відносив кооперацію до системи державного капіталізму, а не до системи соціалізму [12, с. 27]. Концептуальні засади нової економічної політики С. Кульчицький аналізує у іншій особистій монографії «УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.)». На відміну від попередніх робіт автора, зазначена праця більш категорична у висновках. Важливим є твердження вченого, що «передбачувани програмою РКП(б) колективні господарства, за якими закріпилася назва колгоспів, були іншої природи. З кооперативами у них не було нічого спільного» [11, с. 136]. С. Кульчицький, аналізуючи ставлення партії до колгоспів і кооперативів в той час, коли «на перший план вийшли інтереси піднесення продуктивних сил», говорить про те, що партія не могла зробити правильний вибір на користь кооперації, адже ідеологічно вона була «шкідливою» для соціалістичного суспільства. Тому для піднесення продуктивних сил шляхом кооперування було використано неможливий гібрид «у вигляді поняття колгоспно-кооперативна форма власності на засоби виробництва», витoki якого сягають 1922»р. [11, с. 140-141]. У 2000 р. в Інституті історії України НАНУ була підготована колективна монографія «Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.)» [13]. У розділі роботи, написаному С. Кульчицьким «Непівська концепція «кооперативного соціалізму» прослідковується еволюція поглядів В. Леніна на кооперацію. Дослідник наголошує на несумісності кооперації і колгоспів та доводить на конкретно історичному матеріалі, що продуктивність колгоспів була нижчою, ніж в одноосібних селянських господарствах, об'єднаних в кооперативи [13, с. 92-93]. При цьому автор наголошує на докорінній зміні поглядів В. Леніна на кооперацію, аналізуючи його статтю «Про кооперацію». Науковець говорить про відмову від комуністичної доктрини і про перехід до «кооперативного соціалізму» [13, с. 101]. Однак ця концепція була зустрінуто вороже навіть найближчим

оточенням «вождя», тому її реалізація закінчилась разом з закінченням політики непу. Вчений наполягає, що рішення про обов'язковість участі сільських комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах, прийняте у квітні 1922 р. XI з'їздом РКП(б) без сумніву несло суто ідеологічну мотивацію [11, с. 142]. Адже радянська влада боялася втратити контроль за господарським життям кооперативів, тому таким чином намагалася збільшувати свій вплив. Сміливим видається твердження С. Кульчицького про погляди В. Леніна на соціалізм: «якщо запровадження непу у 1921 р. означало відмову від комуністичної політики, то висунута в статті «Про кооперацію» концепція «кооперативного соціалізму» означала відмову від комуністичної доктрини» [11, с. 147]. Дослідник показує, що увага більшовиків була направлена на кооперативне будівництво, як таке, що більш відповідало поточному моменту: «несприйняття селянської кооперації Леніним як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку того ж таки Леніна-практика причина в тому, що кооперованому селянину, на його думку, легше було перетворитися в колгоспника, ніж індивідуальному господарю» [4, с. 54]. Отже, кооперація мислилась державним керівництвом не лише як форма зв'язку промисловості з індивідуальними селянськими господарствами, але і як умова успішного зростання продуктивності сільськогосподарського виробництва. Останнє твердження обґрунтоване дослідником, зокрема на прикладі аналізу XIV Всесоюзної конференції, підсумовуючи дискусію якої, вчений дійшов до відповідних висновків [14, с. 222]. Статтею «Про кооперацію», – говорить С. Кульчицький, – В. Ленін фактично вписав останню у створюваний новий економічний лад [15, с. 14]. З іншого боку, «створюючи комуністичну систему виробництва та розподілу В. Ленін не забував про необхідність докорінної модернізації продуктивних сил». Тому вождь більшовиків ще до впровадження непу доручив Г. Кржижановському розробити на найближчі 10-20 р. план електрифікації Росії (ГОЕЛПРО), який був затверджений на VIII Всеросійському з'їзді

рад [16, с. 6]. Однак з запровадженням нової економічної політики, партія зробила певний відступ у цьому питанні. Так, запровадження єдиного сільськогосподарського податку декретом ВУЦВК й Раднаркомом УСРР від 19 травня 1923 р. з одного боку сприяло відбудові продуктивних сил, а з іншого – відкладала індустріалізацію на невизначений час [4, с. 51].

Отже, можна підсумувати, що кооперація, за В. Леніним, була виходом із глухого кута, куди завела країну політика «воєнного комунізму». Однак практика колгоспного будівництва продовжувалася, не зважаючи на несприятелів [17].

Важливе значення для дослідження сільськогосподарської кооперації 1920-х років має монографія В. Зіновчука, написана ним у 1996 р., на зорі української незалежності. Автор у своєму дослідженні намагається обґрунтувати необхідність кооперування в сучасній Україні, натомість подаючи ретроспективний аналіз розвитку кооперації в добу непу. Він зокрема відмічає, що сільськогосподарські кооперативи активно почали відроджуватися з введенням нової економічної політики, та з створенням Всеукраїнського кооперативного союзу, який об'єднав усі кооперативні організації республіки. В. Зіновчук говорить про неперервне зростання кількості кооперативних товариств з 8,1 тис. у 1923 р. до 26,1 тис. у 1928 р., та відповідно зростання участі селян у кооперації, – з 8,2 до 59,9 %. [18, с. 30].

Слід зазначити, що особливо на початку 1920-х років, і до кінця непу кооперація фактично підпорядковувала колгоспи. На цю обставину звертає увагу, зокрема В. Калініченко [19]. Крім всього іншого, він актуалізує земельну громаду, як об'єднання, що керувалося кооперативними засадами господарювання і як доказ говорить що тільки їй було під силу *«землевпровадження і меліорація, організація господарської сівозміни, боротьба з шкідниками і бур'янами, утворення прокатних пунктів сільськогосподарських машин і злучних пунктів, переробка сільськогосподарської продукції і раціональне ведення лісового господарства»* [20, с. 63]. Дослідник актуалізує господарську діяльність

земельної громади в контексті зростання продуктивності сільського господарства, тому що вона визначала форму землекористування, *«від неї залежали ефективність землеустрою, впровадження поліпшених сівозмін, застосування сільськогосподарської техніки, а отже, і піднесення сільського господарства»* [20, с. 56]. Також земельна громада в значній мірі забезпечувала кооперування селян, втягуючи їх у кредитну кооперацію і в кооперацію по збуду сільськогосподарської продукції, організація селянського господарства в рамках земельної громади ставила *«на ноги і бідному, перетягуючи її в число продуктивних, а далі і товарних господарств»* [20, с. 44-69]. Про регіональні особливості кооперативної діяльності земгромад на Лівобережжі писав історик В. Мацюцький [21], на півдні України – І. Кривко [22].

Фактологічно змістовна в контексті розкриття поняття «кооперативний соціалізм» та доведення переваг кооперації над іншими типами організації виробництва є праця Є. Паршакова [23]. У 19 розділі автор виокремив окремий підрозділ, в якому аналізує явище кооперації, говорячи, що в СРСР був побудований державно-бюрократичний соціалізм, а тому в майбутньому має бути коопсоціалізм, як стовбова економічна система суспільства [23, с. 228].

Стосовно кооперативного плану В. Леніна, у 1995 р. висловлював критику В. Марочко, піддаючи сумніву наявність конкретних планів кооперативного будівництва. Дослідник зіставив теоретичні концепції В. Леніна з реаліями кооперативного будівництва у 1920-х роках та дійшов висновку, що ленінський кооперативний план був скоріше ідеологічною платформою, тому немає підстав говорити про повноцінну концепцію: *«не можна говорити і про наявність ленінської концепції кооперації, позаяк його спонтанні думки та висловлювання про місце і роль кооперації при соціалізмі, залишились загадковими і не завершеними»* [24, с. 143]. Найпоширенішою формою кооперативних об'єднань на початку непу В. Марочко називає інтегральні товариства, та відмічає їх гальмівну роль в контексті піднесення продуктивних сил, адже *«поєднання споживчих*

і виробничих функцій в одному товаристві, особливо з поглибленням спеціалізації сільсько-господарського виробництва, гальмувало розвиток кооперації» [24, с. 105]. Стосовно системи колгоспів, які мали право вступати до кооперативної системи відповідно до постанови ВУЦВК від 22 листопада 1922 р. [24, с. 108], науковець більш категоричний, він говорить, що *«колгоспи (комуни, артіль, тсози), які входили до складу кооперації, не відігравали особливої виробничої ролі, хоч і переважали за своєю кількістю»* [24, с. 106]. У третьому розділі монографії В. Марочко виділяє підрозділ *«Соціальний склад членів кооперативних товариств»* [24, с. 115-126]. Науковець акцентує увагу на поділі господарств у відповідності з рівнем розвитку їх продуктивних сил, та виділяє бідняцькі, середняцька і заможні господарства [24, с. 116]. До соціально-економічної бази кооперації, яка демонструвала сталі темпи розвитку і кількісно займала дві третини від усіх господарств, В. Марочко відносить середняцькі господарства [24, с. 117], достатньо забезпечені *«робочою і продуктивною худобою, та реманентом»* [24, с. 121]. Окремо вчений розглядає проблему кредитів, та зазначає, що бідняцькі господарства *«мали натуральний спосіб виробництва, а відтак кредити не досягали своєї мети – забезпечення розширеного відтворення у сільському господарстві. Їх просто проїдали»* [24, с. 122]. Такою була гірка правда політики радянської влади, яка у своїх програмних цілях розвитку продуктивних сил сільського господарства робила ставку на бідняцькі господарства, що негативно впливало на хід реформ і гальмувало соціально-економічні зрушення в аграрному секторі економіки. *«Середні та великі домо-власники, – підсумовує В. Марочко, – були основними виробниками продукції, зосереджували в себе основні засоби виробництва ... участь заможних селянських господарств в кооперації сприяла розвитку кооперативної форми господарювання, свідчила про її перевагу над колективною з усунюванням засобів виробництва»* [24, с. 125-126].

Російська дослідниця С. Петрова, яка захистила кандидатську дисертацію про роль приватного капіталу в розвитку продуктивних

сил в роки нової економічної політики, показує еволюцію поглядів В. Леніна на приватний капітал, як важливий елемент товарності соціалістичної економіки та необхідну умову її розвитку [25, с. 11]. Кульмінаційними в розвитку приватного капіталу С. Петрова називає 1924-1926 рр., коли домінуючою в керівництві країни була *«група Бухаріна»* [25, с. 14]. Економічні закони функціонування приватного капіталу селянських господарств досліджували І. Петренко, П. Чужинів, С. Ісмураєв [26].

Протягом 1990-х років у працях багатьох істориків продовжувала домінувати економіко-політична парадигма розуміння періоду непу, закладена ще в 1920-х роках В. Леніним. Модель побудови соціалістичного суспільства на засадах кооперації розглядалася як прогресивна, натомість воєнно-комуністичний реванш кінця 20-х років ХХ ст. викликав скоріше негативні оцінки. В зв'язку з цим ряд дослідників звернулися до проблеми командно-адміністративної системи господарювання, виокремлюючи при цьому *«непівську альтернативу»*. Ю. Голанд називає В. Леніна прогресивним реформатором через те, що він зробив висновок про необхідність використання ринку для відновлення економіки. Вчений акцентує увагу, що починаючи з 1927 р. держава ще жорсткіше почала застосовувати класовий принцип по відношенню до сільськогосподарської кооперації, обмеживши кредитування заможних господарств, що спричинило до відмови селян вкладати свої вільні кошти в кооперацію. Як наслідок, вона *«перетворилась на роздільник державних кредитів, тобто йшов процес одержавлення кооперації»* [27, с. 41]. Ю. Голанд говорить, що обмеження зростання заможних селянських господарств впливало безпосередньо і на поведінку більшості селян, адже *«такі міри орієнтували їх не на накопичення, а на споживання»*. Крім того, *«у них став слабкішати стимул до накопичення засобів для придбання сільськогосподарських машин і здійсненню інших значних виробничих вкладів»* [27, с. 43].

Отже, можна констатувати, що питання розвитку кооперації з отриманням Україною незалежності були поставлені на новий методологічний рівень.

Джерела та література

1. Данилов В. П. Коллективизация сельского хозяйства в СССР / В. П. Данилов // История СССР. – 1990. – № 5. – С. 7-30.
2. Прокопенко П. І. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – поч. 30-х рр. XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. П. Прокопенко. – К., 1992. – 24 с.
3. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) : Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. – історія України / В. І. Марочко. – К., 1995. – 43 с.
4. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.) / С. В. Кульчицький. – К. : Вид. Дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
5. Кульчицький С. В. Концепція «кооперативного соціалізму» / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2. – С. 3-17.
6. Дмитренко В. П. «Военный коммунизм», НЭП... / В. П. Дмитренко // История СССР. – 1990. – № 3. – С. 3-25.
7. Кабанов В. В. Судьбы кооперации в советской России: проблемы, историография / В. В. Кабанов // Судьбы российского крестьянства. – М. : РГГУ, 1995. – С. 212-248; Кабанов В. В. Школа А. В. Чаянова или организационно-производственное направление русской экономической мысли / В. В. Кабанов // История СССР. – 1990. – № 6. – С. 89-98.
8. Файн Л. Е. Советская кооперация в тисках командно-административной системы (20-е годы) / Л. Е. Файн // Вопросы истории. – 1994. – № 9. – С. 35-47; Кабанов В. В. Крестьянская община и кооперация России. XX век / В. В. Кабанов. – М. : ИРИ РАН, 1997. – 156 с.; Серова Е. В. Сельскохозяйственная кооперация в СССР / Е. В. Серова. – М. : Агропромиздат, 1991. – 161 с.
9. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х. : Основа, 1997. – 400 с.; Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) : Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 204 с.; Марочко В. І. Українська селянська кооперація : Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 217 с.; Морозов А. Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси, 1993. – 275 с.
10. Морозов А. Г. Село і гроші : Українська кредитна кооперація в добу непу / А. Г. Морозов. – Черкаси : НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.
11. Кульчицький С. В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) : Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 204 с.
12. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К. : Либідь, 1991. – 340 с.
13. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 223 с.
14. Кульчицький С. В. Підготовка керівництвом ВКП(б) політичних та економічних передумов для примусової колективізації сільського господарства (1919-1929 рр.) / С. В. Кульчицький // Україна соборна : Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 217-248.
15. Кульчицький С. В. Теоретичні аспекти нової економічної політики / С. В. Кульчицький // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К. : Ін-т історії України НАН, 2000. – С. 14-28.
16. Кульчицький С. В. Україна в системі загальносоюзного народногосподарського комплексу / С. В. Кульчицький // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2004. – № 11. – С. 3-31.
17. Атоян О. Н. Сельскохозяйственная кооперация Украины периода нэпа: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х – начала 30-х годов: Автореферат дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченка. – К., 1990. – 24 с.
18. Зіновчук В. В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В. В. Зіновчук. – К. : Логос, 1996. – 224 с.
19. Калініченко В. В. Кооперативна діяльність земельної громади в українському до колгоспному селі 20-х років / В. В. Калініченко // Третій міжнародний конгрес українців. 1996. – Історія. – Х., 1996. – С. 96-101.
20. Калініченко В. В. Земельна громада / В. В. Калініченко // Історія українського селянства. Нариси: У 2 т. – Т. 2. – К., 2006. – С. 44-69.
21. Мацюцький В. М. Кооперативна діяльність земельних громад у селах Лівобережної України (20-ті роки) / В. М. Мацюцький // Вісник Харківського університету. Історія. – Х. : Б. в., 1997. – С. 115-123.
22. Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922-1930 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кривко І. М. ; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 19 с.
23. Паршаков Е. А. Экономическое развитие общества (Концепция кооперативного социализма) : Историческое исследование / Е. А. Паршаков. – Запорожье : Дикое Поле, 1997. – 264 с.

24. Марочко В. І. Українська селянська кооперація : Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1995. – 217 с.
25. Петрова С. М. Роль частного капитала в развитии производительных сил в годы новой экономической политики (1921-1927 гг.): Автореф. дис ... канд. ист. наук: 07.00.01 / МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 1992. – 24 с.
26. Петренко И. Я. Экономика крестьянского хозяйства / И. Я. Петренко, П. И. Чужинев, С. Б. Исмурагов. – М. : Интерпракс, 1995. – 326 с.
27. Голанд Ю. М. Кризисы, разрушившие нэп / Ю. М. Голанд. – М. : Международный НИИ проблем управления, 1991. – 95 с.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.
Котляр Ю. В., д.і.н., проф.

© Лазуренко Ю. М., 2013

Дата надходження статті до редколегії 24.02.2013 р.